

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VIII. Dizi - Sayı: 30

ULUSLARARASI
AFRİKA'DA TÜRKLER SEMPOZYUMU
BİLDİRİLER

Hazırlayanlar
Ayşenur ŞENEL – Şükrü ÇAVUŞ

ANKARA, 2020

MISIR'DA GAYRİMÜSLİM TOPLUMLAR: TOLUNOĞULLARI VE HİRİSTİYAN KIPTİLER

AHMET SAĞLAM*

Özet

Mısır, Firavunlardan sonra tarih boyunca pek çok devletin hâkimiyeti altında yaşamıştır. İslâm fethinden az önce de Sasaniler ve Bizans yönetiminde kalmıştır. Mısır, Müslümanların hâkimiyeti altına girdikten sonra da Mısır merkezli bir devlet idaresine ilk defa Tolunoğulları, ikinci defa da İhşidîler dönemlerinde kavuşmuştur. Bu dönem kısa soluklu olmasına rağmen günümüze değin varlığını sürdüren mimarî eserleriyle dikkat çekmektedir. Ayrıca muasır tarihî kaynaklar müreffeh bir devir olarak nitelemişler ve müslim-gayrimüslim Mısırlıların bu refahtan payını aldığını vurgulamışlardır. Mısır'ın zenginliği Mısırlıların hizmetine sunulmuştur. İslâm fethiyle Tolunoğulları döneminde de Hıristiyan Kıptiler memur olarak istihdam edilmiş, haraç âmili, divan kâtibi, ülkenin emniyet ve nizamının sağlanmasında dahası vezirlik işlerinde görev yapanlar olmuştur. Bu dönemde Hıristiyan Kıptiler ülke idaresinde küçümsenmeyecek bir konumda, önemli mevkilerde görev alarak kısmen de olsa söz sahibi olmuşlardır. Çalışmamızda Mısır'ın yerli halkı Hıristiyan Kıptilerin siyasi, dinî, iktisadî ve içtimai durumlarını dönemin kaynakları ışığında ele alacağız.

Anahtar Kelimeler: Tolunoğulları, Hıristiyanlar, Kıptiler

* Doç. Dr., Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Burdur/TÜRKİYE, ahmetsaglam352@gmail.com

NON-MUSLIMS IN EGYPT: TULUNIDS AND CHRISTIAN COPTS

Abstract

Egypt lived under the rule of many different states, following Pharaohs era. Just before the arrival of Islam, it lived under the Sasanids and Byzantium. After it fell under the Islamic rule, it became a state center, first during the Tulunids and later during the Iḥşidis. Although the period of the Tulunids is short-lived, it attracts attention with its architectural works which continue its existence until today. In addition, the historical sources of the Muslim and non-Muslim emphasized the period as a prosperous. The wealth of Egypt is served to the Egyptians. During the reign of Tulunids, the Christian Copts were employed as civil servants as governor, vizier. In this period, the Christian Copts were in a position to be underestimated in the administration of the country, partly taking part in the important positions and having a say. In our work, we will consider the political, religious, economic and social situations of the Christian Copts in the light of the historical sources.

Key Words: Tulunids, Christians, Copts

Giriş

Hıristiyanlığın yeryüzünde yayılmasıyla birlikte bu din Mısır'da taraftar bulmuştur. Hz. İsa'nın havarilerinden Aziz Markos tarafından kurulan Mısır-İskenderiye Kilisesi, Hıristiyanlığın kutsal kiliselerden birisidir. Mısır'da Hıristiyanlığın yayılmasını engelleme teşebbüsleri Roma İmparatorluğunun diğer bölgelerinde olduğu gibi sık sık tekrarlanan toplu insan kıyımlarıyla İmparator Konstantin (306-337) dönemine kadar devam etmiştir. Hıristiyanlar, Konstantin dönemi ile rahatlama sürecine girse de bu kez kendilerini teolojik tartışmaların içerisinde bulmuştur. Mısır-İskenderiye İmparatorluğunun hem dinî hem idarî bir merkezi yapılarak başkentini kiliseyi ve inananları kontrol altına alma girişimi Kıptîlerin dirayetli patrikleri sayesinde başarılı olmamış-

tır. İskenderiye Kilisesi patrikleri ve inananları gerek Konstantin öncesi putperestlerden gerekse Konstantin sonrası dindaşlarından büyük takibata ve zulme uğramışlardır. Bu mücadeleler sırasında din adına işlenen katliamlar Kıptilerin hafızalarında unutulmaz izler bırakmıştır¹. Son olarak Yakubilik² adıyla Monofizit³

¹ P.D.Scott-Moncrieff, "Coptic Churc", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, c.IV, (1994), s.113; W.R.Inge, "Alexandrian Theology", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, c.I, (1994), s.312-313; Mustafa Erdem, "Kıpti Kilisesi Üzerine Bir Araştırma" *AÜSBFD*, c.XXXVI/1, (1997), s.143; Terry G. Wilfong, "The non-Muslim communities: Christian communities", *The Cambridge History of Egypt*, Vol. I, (2008), s.175-176.

² Yakubilik kelime olarak Süryani bir papazın oğlu olan Yakup Burd'ono'nun isminden gelmektedir. Viranşehir'e yakın Gamaya köyünde m. 500 yıllarında dünyaya gelen Yakup Burd'ono Süryanca ve Grekçe'yi kısa zamanda öğrenerek kilise ilimlerinde başarılı bir eğitim alır. Fisilta Manastırı'na atanan Yakup Burd'ono şammas (diyakoz) ve papazlıktan sonra dağınık durumdaki monofizit Süryani topluluklarını ziyarete başlar. Bu arada da Suriye'de hüküm süren Monofizit Hıristiyan Arap Gassaniler (200-636) 'in meşhur hükümdarı Halis b. Cebele (529-569) aracılığıyla Monofizit İmparatorçe ile tanışarak nüfuz sahibi bir kimse olur. Monofizit düşüncenin Doğu Hıristiyanları arasında yaygınlaşmasında önemli katkısı olmuş ve Burd'ono lakabı düşmanları olan Kadıköy Konsili taraftarlarına aşağılamak için verilmiştir. Semerli yani eşekli anlamına gelmektedir. Mehmet Çelik, *Süryani Kilise Tarihi*, İzmir 1999, s. 249-250.

³ Monofizitler (=Yakubiler) İsa Mesih'te tek tabiat olduğuna inanan İskenderiye, Kudüs ve Antakya bölgelerinde yaşayan Ortodoks Hıristiyanlardır. Süryaniler olarak da isimlendirilirler. Süryaniler hakkında bkz. Mehmet Çelik, "Süryaniler", *DİA*, c. XXXVIII, İstanbul 2010, s.175-178. Ayrıca Monofizitler ve diğer mezhepler hakkında bkz. Mehmet Aydın, "Hıristiyanlık", *DİA*, c.XVII, İstanbul 1998, s.353-357. Monofizit inancın aksine İsa'daki insanlık ve ilâhlık unsurlarının birbirine denk olduğu şeklindeki Ortodoks diyofizit anlayışın teyit edildiği Kadıköy Konsili'nde (m. 451) alınan kararları destekleyen Bizans İmparatoru'nun taraftarları" anlamında Arapça kral, imparator anlamına gelen m-l-k (ملك) kelimesinden türeme Melkâî (ملكائى) adı kullanılmıştır. İskenderiye, Kudüs ve Antakya bölgesinde yaşayıp bu inanca sahip Hıristiyanlar Hz. İsa'da iki tabiatın bulunduğu, bu tabiatların kendi aralarında birleşme ve bölünme olmadığı, değişikliğe uğramadığını kabul etmişlerdir. Konsilin bu kararlarını benimseyen Melkâîler bu inanışlarıyla hem Hz. İsa'nun insanî tabiatını öne çıkarıp ulûhiyyetin daha sonra İsa'nın bedenine hulûl ettiğini ileri süren Nestüriler'den, hem de ilâhî tabiatı öne çıkarıp onun insanî yönünü ihmal eden monofizitlerden ayrılmış oluyorlardı. Mustafa Sinanoğlu, "Melkâiyye", *DİA*, c. XXIX, Ankara 2004, s.84-85.

düşünce etrafına kenetlenen Kıptiler⁴, İslâm dünyasının bir parçası olduktan sonra Bizans İmparatorluğu ile siyasi bağlarını koparmalarının yanı sıra teolojik meselelerin tartışılması da son bulmuştur. Artık dinî inançları noktasında serbest hareket eden Mısırlılar önceki dönemlerine nazaran bir rahatlama sürecine girmişlerdir.

İslâmiyet insanlar arasında adaletle davranılmasını emreder.⁵ Hiçbir ırk, dil, cins, toplum ve zümre ayrımı yapmaksızın bütün insanları eşit görür. Evrensel bir din olarak⁶, insanlar arasındaki tek üstünlük ölçüsünün yeryüzünde üstlenilen beşeri görevi en iyi şekilde yerine getirmekten (takva) ibaret olduğunu belirtir.⁷ Öyle ki, insanların farklı ırk, renk ve dilden gelmelerini de bir imtihan, bir yarış olarak görür⁸. Ayrıca farklı inançların birlikte yaşamasını vurgular. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de Nasâra⁹

⁴ Mısır'da Hıristiyan nüfusun çoğunluğu Kıptice konuşan Monofizit Kıptilerdir. Müslüman kaynaklarda geçen Kıpti kelimesinin karşılığında batılı bilim adamları Monofizit Hıristiyanlar anlamında Coptic kelimesini kullanırlar. Detaylı bilgi için bkz. Wilfong, a.g.m., s.177-180; Hatta batılıların Mısır için kullandıkları Egypt ve Copt sözcükleri aynı kökten gelir. Aziz S. Atiya, *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, (Çev. Nurettin Hiçyılmaz) İstanbul 2005, s.28; Erdem, a.g.m., s.144.

⁵ "Muhakkak ki Allah, emanetleri sahibine teslim etmenizi ve insanlar arasında hakemlik yaptığınız zaman adaletle hükmetmenizi emreder. Muhakkak ki Allah, onunla (bununla) size ne güzel öğüt veriyor. Ve muhakkak ki Allah, en iyi işiten ve en iyi görendir." Nisa 4/58;

⁶ "Ey insanlar, haberiniz olsun! Ben size, sizin hepinize Allah'ın Resülüyüm...." A'raf Sûresi, 7/158.

⁷ "Ey iman edenler, sizi bir erkek ile bir dişiden yarattık. Tanışasınız diye millet ve kabilelere ayırdık. Allah (cc) katında en üstünüz takva bakımından en üstün olanınızdır." Hucurat 49/13. Hz.Peygamber (sav) ise: "Arabın Arap olmayana, beyazın zenciye takva dışında bir üstünlüğü yoktur." Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, c.V, s.411.

⁸ "...Ve Allah (cc) dileseydi, elbette sizi tek bir ümmet yapardı. Ancak bu sizi, verdikleri ile denemek içindir. O hâlde hayırlarda yarışın!..." Maide 5/48.

⁹ Âl-i İmran 3/67.

ve Nasrânî¹⁰ ifadelerinin yanında ehli kitap¹¹ olarak zikredilen Hıristiyanlar, İslâm toplumunun önemli bir parçası olarak tarih boyunca Müslümanlarla beraber yaşamışlardır. Dolayısıyla Müslümanlarla diğer toplumların beraber yaşamalarına engel bir durum olmadığı gibi birlikte yaşanabileceğine dair hukukî altyapı İslâmiyet'in ilk yıllarında ortaya konulmuştur.

İslâm hukukuna göre Müslüman bir devletin tebaası olan Hıristiyanlar, *zimmi*¹² kimliği adı altında Müslüman bir devletin vatandaşı olarak kabul edilmiştir. Devlete vergi olarak erkeklerin ödediği baş vergisi yani *cizye* karşılığında zimmet hukuku altına alınarak can ve mal güvenlikleri, ibadet özgürlüğü, temel insan hak ve hürriyetlerini kullanmaları teminat altına alınmıştır. Ayrıca sadece askerlik yapmaya elverişli erkeklerden alınan cizye vergisi askerlik hizmetinden de muaf tutulmalarını sağlamıştır¹³. Hz. Ömer (r.a) 'in vefatı esnasındaki şu tavsiyesi zimmi hukuku açısından önemlidir; "... *Benden sonra yerime gelecek halîfeye yapılan akitler ve şartnameler mucibince Rasûllullah'ın zimmiyelerine haklarının tam olarak verilmesini, can ve mallarının emniyeti uğrunda icap ederse savaşılmasını, güçlerinin üstünde yükler yüklenilmemesini tavsiye ederim.*"¹⁴ Ayrıca Müslüman bir toplumun gayrimüslim toplumlarla iyi ilişkiler içinde bulunmasını engelleyen durum ancak gayrimüslimlerin düşmanca tavırları sebebiyle bozulabileceği şu ayetle ifade edilmektedir; "*Sizinle din uğrunda savaşmayan ve sizi yurtlarınızdan çıkarmayanlara iyilik etmekten ve onlara adaletle davranmaktan Allah sizi*

¹⁰ Bakara 2/62, 111, 113; Maide 5/14-18. Nasârâ ve Nasrânî hakkında detaylı bilgi için bkz. Kürşat Demirci, "Hıristiyanlık", *DİA*, c.XVII, İstanbul 1998, s.328-340.

¹¹ Bakara 2/121, 146; Âl-i İmran 3/19, 20, 100, 186; Ayrıca bkz. Remzi Kaya, "Ehl-i Kitap", *DİA*, c.X, İstanbul 1994, s.516-519.

¹² Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukî İslâmiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*, I-VIII, İstanbul 1967, c.III, s.353.

¹³ Mehmet Erkal, "Cizye", *DİA*, c.VIII, İstanbul 1993, s.42-45; Ayrıca cizye'nin İslâm hukukunda yeri hakkında detaylı bilgi için bkz. Bilmen, *a.g.e.*, c.IV, s.97-102.

¹⁴ Ebu Yusuf, *Kitâbu'l-Harağ*, (Çev. Ali Özek), İstanbul 1973, s. 202.

menetmez. Çünkü Allah adaletli olanları sever. Allah ancak sizinle din uğrunda savaşanları, sizi yurtlarınızdan çıkarıcıları ve çıkarılmanız için onlara yardımda bulunanları dost edinmenizi yasaklar. Kim onlarla dost olursa işte zalimler onlardır."¹⁵

İslâm ordularının İran'ı fethetmesiyle birlikte Türkler ile Müslümanlar arasında kaçınılmaz olan ilk temaslar başlamıştır. Bu aynı zamanda diğer gayrimüslim unsurlar gibi Türkler'in de İslâm devletinde asker olarak istihdamlarına kapı aralamıştır. Üstün askerî özellikleri ve kahramanlıklarıyla dikkat çeken Türkler, kısa sürede halifelerin gözde birliklerinde yer almaya başlamışlardır. Abbasî halifesi Mu'tasım'ın (833-842) hilafet dönemi, Türklerin memlûk¹⁶ adı altında askerî hizmetlerde yoğun olarak istihdam edildiği bir devirdir.¹⁷ Ordu içinde diğer gruplardan tecrit edilerek Türklerden müteşekkil birliklerin oluşumu, zamanla Türk asıllı komutanların üst düzey askerî mevkilere yükselmesini sağlamış, bu durum Türk memlûklerinin¹⁸ nüfuzlarını artırmış ve giderek güçlenmişlerdir. Daha sonra da "*Sâmerrâ Devri*" olarak adlandırılan "*Abbasi Devleti'n-*

¹⁵ Mümtahine 60/8-9.

¹⁶ Sözcük anlamı "*bir kimsenin mülküne dâhil olan şey*" demek olan *memlûk*, Abbasiler dönemi itibaren istilâhî mana kazanarak "*harplerde esir düşerek veya köle tüccarlarından satın alınarak askerî birliklerde istihdam edilen beyaz insan*"ı ifade etmiştir. Bununla birlikte *memlûk* kelimesi, "*hükümdar veya emirlerin muhafız birliklerinde görev yapan hususi, iktisadi, içtimai ve hukuki bir statüye sahip ücretli beyaz asker*"ın karşılığı bir kavram olarak Ortaçağ İslâm devletlerinde kullanılmıştır. Detaylı bilgi için bkz., H. Dursun Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul 2000, s.108-114; Kazım Yaşar Koprıman, "Mısır Memlûkleri", *DGBİT*, İstanbul 1992, c.VI, s.433; a.g.m. "Memlûkler", *Türkler*, Ankara 2002, c.VI, s.99.

¹⁷ Ebülfez Elçibey, *Tolunoğulları (868-905)*, (Haz. Fazıl Gezenferoğlu), İstanbul 1997, s.40; H. Dursun Yıldız, "Türklerin Müslüman Olmaları", *DGBİT*, İstanbul 1992, c.VI, s.17-27; Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, s.107-108.

¹⁸ Mehmet Nadir Özdemir, "Abbasi Halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türklerin "Köle" Olup Olmadığı Meselesi", Selçuk Üniversitesi, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:18, (2005), s.211-230.

*de Türkler'in iktidar devresi*¹⁹ başkent ve eyaletlerde Türk asıllı memlûklerin idarî, askerî makamlarda söz sahibi oldukları bir dönem olmuştur²⁰. Merkezi otoritenin zayıflamasının yanında eyalet valilerinin memlûk edinmesi, eyaletlerdeki valilerin zamanla başkent'in otoritesini sarsmaya dolayısıyla da başkentten uzak bölgelerde bağımsız hareket etmelerine yol açmıştır. Nitekim Mısır'da Tolunoğulları Devleti(868-905) 'ni kuran Tolunoğlu Ahmed (868-884) ²¹ Abbasiler döneminde ilk uygulamalarını gördüğümüz meşhur Türk memlûklerinden²².

Tolunoğulları, Firavunlar döneminden beri ilk kez Mısır merkezli bir devletin doğuşu anlamına gelmektedir. Mısır'da istikrarlı, huzurlu ve bol verimli bir dönem olarak hatırlanan Tolunoğulları devrinde Mısırlılar refah içinde yaşamışlardır²³. Bu dönem Nil'den Fırat'a Mısır ve Suriye tarihinin geleceğini etkileyen, bölgenin kaderinde önemli izler taşıyan bir devlet olarak hatırlanmıştır.

Ortaçağ İslâm devleti olarak Tolunoğulları yöneticilerinin Mısır'ın yerli halkı olan Kıptiler'e yönelik bakışı Hz. Ömer (r.a) döneminde şekillenen ve Abbasiler devrinde de devam ettirilen yaklaşımın değişikliğe uğramadan sürdürülmesinden ibarettir. Ancak Tolunoğulları, Hıristiyan Kıptilere dinî yaşamlarında

¹⁹ Türkler için inşa edildiğine inanılan bu şehir aynı zamanda Mutasım döneminde Abbasilerin başkenti olmuştur. Halife Mutasım Türkler sayesinde hilafet makamını güçlendirirken aynı zamanda Türklerin devlet içinde nüfuzlarının artmasını sağlamıştır. Elçibey, *Tolunoğulları*, s.42-43; Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, s. 109.

²⁰ Süleyman Kızıltoprak, "Memlûk Sistemi", *Türkler*, Ankara 2002, c.V, s.322-323.

²¹ Kazım Yaşar Koprıman, "Tolunoğulları", *DGBİT*, İstanbul 1992, c.VI, s.55-81; Nadir Özkuyumcu, "Tolunoğulları", *Türkler*, Ankara 2002, c.V, s.16.

²² Detaylı bilgi için bkz. Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, s.69-203; Koprıman, *"Mısır Memlûkleri"*, s.435; Kızıltoprak, *"Memlûk Sistemi"*, s.322.

²³ Philip K.Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ) I-IV İstanbul 1980, c.III, s.72; Özkuyumcu "Tolunoğulları", s.34; Thierry Bianquis, "Autonomous Egypt from İbn Tulun to Kafur, 868-969", *The Cambridge History of Egypt*, Volume I, Cambridge University Press, 2008, s.86-119.

özgür bir ortam sunmalarının yanı sıra, onlara devlet kademelerinde yoğun olarak nitelenebilecek bir istihdam sağladıkları görülmüştür.

Bu girişten sonra Mısır'da Hıristiyan toplumu oluşturan Monofizit düşünceye sahip Mısır'ın yerli halkı Kıptiler'in bir başka ifade ile Yakubiler'in Tolunoğulları dönemindeki siyasî, dinî, içtîmâî ve iktisadî durumlarını ele alalım.

1. Siyasî Durum

Tolunoğulları dönemi hakkında Müslüman tarihçilerin yanı sıra dönemin gayrimüslim müellifleri bu dönemi Mısır tarihinin ihtîşamlı bir devresi olarak anlatırlar.²⁴ Hıristiyan Kıptiler dindaşlarının zulmünden kurtuldukları İslâmî dönem içerisinde en rahat devirlerinden birisi bu dönemdir. Mısırlılar Tolunoğulları döneminde huzurlu ve istikrarlı bir hayat sürmüşler, gerek Hıristiyanlar gerekse Yahudiler hakkında kaynaklarımızı sadece Yahudi ve Hıristiyan olduklarından dolayı ayrı bir muameleye, kötü bir uygulamaya maruz kaldıklarından bahsetmemişlerdir. Ayrıca Tolunoğlu Ahmed ve emirlerinin en önemli özellikleri Yahudi ve Hıristiyanlarla çok iyi ilişkiler geliştirmiş olmalarıdır²⁵.

Tolunoğulları döneminde Hıristiyanlar'ın bireysel ve toplumsal olarak siyasî amaçlı her hangi bir isyanı kaynaklarda yer almaz. Emevîler ve Abbasîler yönetiminde iken dönem dönem gerek haksız yere arttırılan vergilerden, gerekse zamanın iç ve dış siyasî gelişmelerinden kaynaklanan birtakım ayaklanmalar söz konusudur. Tolunoğulları döneminde ise gerek siyasî ve askerî yönden devletin güçlü oluşu, gerekse adil bir yönetim anlayışının tezahürü olarak gayrimüslimler sakin bir ortamda vergilerini ödeyerek huzur ve emniyet içerisinde yaşamışlardır²⁶.

²⁴ İbn Mukaffa, Savirus b. Mukaffa, *Siyeru'l-Âbâi'l-Bitâriketi*, (*Tarihu Bitâriketi'l-Kenise'ti'l-Mısıriyye*), Kahire 1943, 1948, I-II, c.I, s.46-47.

²⁵ Hitti, a.g.e., s.712; Bianquis, a.g.m., s.103.

²⁶ Fatma Mustafa Âmir, *Târîhu Eblî'z-Zimme fî Mısri'l-İslâmiyye (mine'l-Fethi'l-Arabiyyi ilâ Nihâyeti'l-Asri'l-Fatîmiyyin)*, I-II, Kahire 2000, c. I, s.157.

Mısır'da Hıristiyanların özellikle de Kıptilerin Emeviler ve Abbasiler döneminde olduğu gibi bu dönemde de idarî işlerde pek çok görev aldıkları bir vakıadır. Modern araştırmacılardan Adam Mez'in aktardığı bilgiye göre, idarî görevlere getirilen gayrimüslimler, Müslümanlar gibi yemin ettirilerek göreve başlamaktadırlar. İlk defa Harun Reşit'in veziri Fazl b. Rebî tarafından hazırlanan yemin metni esas alınarak teşkil edilen bir formülünün varlığından bahsedilmektedir²⁷. Tolunoğulları döneminde Hıristiyan Kıptilerden vezir, haraç âmili, divan kâtibi olmuş, ülkenin emniyet ve nizamının korunmasında ve asayiş işlerinde görevlendirilmişlerdir²⁸.

Tolunoğlu Ahmed ve vezirlerinin Kıptî kâtiplerinin olduğu bir gerçektir. Konuyu örneklerle açmak gerekirse Tolunoğlu Ahmed'in Yuhanna b. Musa ve İbrahim b. Musa adında Kıptî asıllı iki kâtibi vardır. Mısır Kıptî Kilisesi tarihçisi Saviros (ö.1066) bu kâtiplerin isimlerini Besos ve Ebrom olarak nakleder²⁹. Yine Tolunoğlu Ahmed'in veziri Ahmed b. Mardinî'nin kâtibi Yuhanna (Yuvanıs) adında bir Kıptîdir. Bu kâtipler Kıptî kardeşlerinin sorunlarıyla ilgilendikleri gibi asıl uğraşları vezir İbn Mardinî'ye yardımcı olmaları, memur olarak devlete hizmet etmeleridir. Ayrıca kâtipler, Kıptiler ile yöneticiler arasında bulmada iyi bir rol oynamışlardır. Bu konuda kaynaklarda yer alan önemli bir hadise söz konusudur. Tolunoğlu Ahmed ile Patrik Enba Hayek (=Mikail, Kail)³⁰ arasında bir alacak meselesinden dolayı ortaya çıkan sıkıntının çözümünde Kıptî kâtiplerin

²⁷ Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, (Çev. Salih Şaban), İstanbul 2000, s.62.

²⁸ Âmir, *a.g.e.*, s.158.

²⁹ İbn Mukaffa, *a.g.e.*, c.II, s.72;

³⁰ Patriğin ismi İslâmî kaynaklarda Mikail olarak geçerken diğer kaynaklarda Enba Hayek veya Kail olarak geçmektedir. Makrizî, Takiyyüddin Ahmed b. Ali (ö.1442), *el-Mevâız ve'l-İtibâr fi Zikri'l-Hıtatı ve'l-Âsâr*, I-II, Bulak 1270, c.II, s.394; İbn Mukaffa, *a.g.e.*, c.II, s.73-75; Atiya, *a.g.e.*, s.106; Âmir, *a.g.e.*, c.I s.159.

yardımcı olduğuna dair kaynaklarda bilgi vardır³¹. Yine Fatıma Mustafa Âmir'in çalışmasından naklettiğimiz papirüs kâğıtları son derece önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Bu papirüsler Kıptilerden birçok ismin kâtiplik yaptıkları, haraç âmilliği görevinde buldukları ayrıca vergi toplayıcılığı işlerini yürüttükleri görülür. Konuyu açmak gerekirse bu papirüs yapraklarından birinde geçen bilgiye göre 30 Tübah (=Tübe)³² 266 (m.25 Ocak 875) yılında haracı ulaştırmakla görevli kişi Bukam b. Buktar (Baktar/Bıktar) adında bir Kıpti'dir. Yine h.278/m.891 yılına ait bir başka papirüs vesikası da haraç âmilinin Luta b. Ebi Kar adında bir Kıpti olduğuna işaret eder. H. 287/m. 900 yılına ait papirüs vesikasında da toplanan vergileri yerine ulaştırmada görevli olan cehbezlerin³³ Kıpti olduğu görülmektedir ki isimleri Behyuh b. Mâa' ve Minya b. Şünnude'dir.³⁴ Tolunoğulları döneminde vergilerin toplanması gibi mali işlerde Kıptilerden istifade edildiği bu bilgilerden anlaşılmaktadır.

Dönemin devlet-halk ilişkisi yönünü ortaya koyması bakımından kaynaklara yansıyan dikkate değer bilgiler mevcuttur. Bu bilgiler içerisinde gerek şikâyetlerini arz eden din adamları gerekse Tolunoğlu Ahmed'in yakın dostluklar kurduğu rahipler vardır. Haksızlığa uğramış din adamlarının maruz kaldıkları yanlış bir davranışı Tolunoğlu Ahmed'e iletmeleri en dikkat çekici bir vakıadır. Şöyle ki, Tolunoğlu Ahmed Rif³⁵ kentine

³¹ İbn Mukaffa, *a.g.e.*, c.II, s.73-75; Âmir, *a.g.e.*, c.I s.159

³² Kıpti takviminin 5. ayıdır. Erdem, *a.g.m.*, s.168.

³³ Cehbez, haraç ve diğer vergileri toplayıp ulaştırmakla görevli memurdur. Cehbezler paranın ayarıyla ilgili bir meslek olmasının yanında zamanla sarraflık, muhasiplik, hazineedar ve vergi memurluğu gibi çeşitli mali işlerde görev alan kimselere verilen bir unvan olmuştur. Celal Yeniçeri, "Cehbez" *DİA*, c.VII, İstanbul 1993, s. 222-223.

³⁴ Âmir, *a.g.e.*, c.I, s.159.

³⁵ Mısır'ın yedi bölgesinden birisi olup merkezi Abbasiye olan Rif kenti on yedi beldeden oluşur. Detaylı bilgi için bkz. Makdisi, Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed Ebi Bekr (ö. 992), *Kitâbü Ahzeni't-Tekasim fi Mariyeti'l-Ekalim*, (Ed.M.J.De Goeje), Leiden 1967 (II.Baskı), s. 193-195; Nadir Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fethi*, Ankara 2007, (Kültür Bakanlığı e-kitap) s. 5.

bağlı bazı yerleşim birimlerini düzene koyup mevcut karışıklığı gidermek amacıyla komutanlarından birini bölgeye gönderir. Komutan gerekli tedbirleri alıp asayiş ve düzeni sağlayarak vergileri toplar. Fakat bazı rahiplere kötü muamelede bulunarak 500 dinar vergi vermeye mecbur eder. Rahiplerin yaşadığı sıkıntıyı gören bazı kimseler çare olarak, üzümlü ağlamaktan ziyade insafı ve adil bir emir olan Ahmed b. Tolun'un huzuruna çıkıp bu komutanı şikâyet etmelerini tavsiye ederler. Bunun üzerine rahiplerden birisi de Ahmed b. Tolun'a durumu arz eder. Ahmed b. Tolun komutandan paraların alınmasını ve muhakeme edilinceye kadar tutuklanmasını emreder. Ayrıca Rahibin zorla alınan parasını da iade eder, ona ihsanda bulunarak gönlünü alır. Öyle ki yol masrafı olan 3000 dinarı komutandan alarak böyle bir olayın bir daha yaşanmaması, başkalarına örnek olması için onu tedip eder yani cezalandırır³⁶. Tolunoğlu Ahmed bu olayda olduğu gibi din adamlarına yapılan haksız muamelelere karşı taviz vermemiş, haklarını iade ettiği görülmüştür. Ayrıca bu hadise göstermektedir ki, insanlar şikâyetlerini çekinmeden söylemişler ve karşılığını da almışlardır. Bu durum devlet yönetim anlayışının halk nazarında bıraktığı olumlu izlenimin bariz bir örneğidir.

Yine Tolunoğlu Ahmed gayrimüslim din adamlarıyla sıkı dostluklar kurarak onlarla bazı meseleleri görüşmüş, (kendi toplumlarına) nasihat ve irşatta bulunmalarının yanında tavsiyelerini istemiştir. Bunlardan birisi de dönemin tarihçilerinden Belevî'nin zikrettiği, Tolunoğlu Ahmed'in yakın arkadaşı olan Antona adında bir rahiptir³⁷. Makrizî'nin verdiği bilgide ise Antona Tolunoğlu Ahmed'in Hıristiyan bir kâtibidir³⁸. Bundan başka Kıbtî İbn Ebî Züeyb de Tolunoğlu Ahmed'in kendisiyle birçok meselede istişare ettiği, birlikte yiyip içtiği, sohbet orta-

³⁶ Belevî, Ebu Muhammed Abdullah bin Muhammed el-Medenî (ö. X.yy), *Sîretü Ahmed bin Tolun*, Dımaşk 1358, s. 206-207.

³⁷ Belevî, *a.g.e.*, s.118.

³⁸ Makrizî, *a.g.e.*, c. I, s.208; c. II, s. 268.

mında bulunduğu birisi olup, dönemin nüfuzlu adamlarından-
dır³⁹.

Tolunoğlu Ahmed'in Hıristiyanları memur olarak istih-
dam etmesinin yanı sıra gerektiğinde idareci olarak da atadı-
ğı olmuştur. Nitekim Mısır dışında Filistin topraklarında bir
yerleşim yeri olan Remle'ye⁴⁰ Hıristiyan birisini âmil yani vergi
memuru olarak tayin ettiği görülür⁴¹.

Tolunoğlu Ahmed'in oğlu Humareveyh (884-896) de ba-
basının izini sürerek Hıristiyan Kıptileri idarî işlerde istihdam
etmiştir. Kaynaklara yansıyan bir hadise eşine az rastlanan bir
durumdur. Humareveyh'in vezirlerinden birisi Kıptilerden olup
İbn Tağrıberdi'nin naklettiğine göre şöyle bir olay gerçekleş-
miştir: Bir gün Humareveyh'in gayrimüslim vezirinin ata bin-
diğini gören devletin ileri gelenlerinden Benan el-Hammal b.
Muhammed b. Hamdan veziri ikaz ederek "Ata binme, sizin
(gayrimüslimlerin) ata binmeniz yasaklanmıştır" diyerek veziri
attan indirir. Humareveyh yaşanan bu olayı duyunca öfkelenen-
rek Benan'ın cezalandırılmasını emreder.⁴² Bu hadise idarî işler-
de söz sahibi olmalarının yanında aslında Hıristiyan Kıptilerin
toplum içinde ulaştıkları itibar ve saygınlığı da göstermektedir.

Humareveyh'in idarî konularda gayrimüslimlere güvenip
onlara itimat etmiştir. Uzun dönem görev yapan Tama piskopo-
su Enba Bahum ve onun iyi ok atan sadık 300 civarındaki hiz-
metlisi Humareveyh tarafından devletin batı sınırında Fatımî-
lere karşı istihbarat, asayiş ve idarî konularda görevlendirdiği

³⁹ Belevî, *a.g.e.*, s. 117.

⁴⁰ İsrail toprakları içinde bulunan tarihi Filistin şehri olan Remle hak-
kında bakınız. Ömerî (ö.1349), Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Yahyâ İbn
Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâlikü'l-Emsâr*, I-XXVII, (Thk. Ka-
mil Selman el-Cebûrî), Beyrut 2010, c.III, s.382-384; Sami es-Sakkâr, "Rem-
le", *DİA*, c.XXXIV, s.560-561.

⁴¹ Bianquis, *a.g.m.*, s.103.

⁴² İbn Tağrıberdi, Ebu'l-Mehasin Cemaleddin Yusuf ibn Tağrıberdi
(ö.1470), *en-Nüzümü'z-Zâhire fi Müluki Mısır ve'l-Kabire*, Kahire 1383/1963,
I-XXII, c.III, s.221.

gayrimüslimlerden bazılarıdır.⁴³ Humareveyh'in bu uygulaması sevgi ve hoşgörünün de ötesinde birbirine sadakatle bağlı çıkarları uyuşan tarafların davranışlarını göstermektedir. Tolunoğulları'nın Abbasi hilafetine karşı giriştiği bağımsız devlet olma hareketinde istikrarı için hem doğudan hem de batıdan tehdit ve tehlikeleri bertaraf etmek için Kıptilere yakın durduklarını düşünebiliriz.

Ancak bu yakınlık Hıristiyan gruplara göre farklılıklar göstermiştir. Örneğin, Tolunoğulları idarecileri Yakubî (Monofizit) 'lere yani asıl Hıristiyan unsuru oluşturan Mısır'ın yerli halkı Kıptilere yakın durmuşlar idarî işlerde kendilerine güvenmişlerdir. Yakubîlerin hasımları durumunda olan Melkitler (Diyofizitler) 'e⁴⁴ günlük işlerinde serbestiyet tanınmış ancak idarî işlerde kendilerine pek güvenilmemiştir⁴⁵. Humareveyh özellikle Kıptilere güzel muamelede bulunmuş, başta piskopos ve ruhban sınıfı olmak üzere mevkilerine riayet ederek onlara karşı davranışlarında özen göstermiştir.

Tolunoğulları Devleti düşerken, devletin ileri gelenlerinden İbn Halic (Muhammed b. Ali b. el-Halenci) ; Mısır'ın bazı bölgelerinde Abbasi halifelerinin nüfuzunu süratle kırarak kısa süreli tesis ettiği iktidarı yedi aydan fazla sürmüştür. İbn Halic, bu mücadelesinde en çok Mısırlıların desteğini almıştır. Mısırlılar Tolunoğullarını yeniden diriltmek için kendi millî devletleriymişçesine Abbasi hilafetine karşı koymuşlardır. Bu mücadelede müslümanların yanında gayrimüslimlerin de desteğini almaları önemlidir. Hatta İbn Halic, kısa süreli idaresi boyunca önemli yerlere Hıristiyan Kıptilerden atamalar yapmıştır. Kıp-

⁴³ İbn Mukaffa, *a.g.e.*, c.II, s.77; Âmir, *a.g.e.*, c.I, s.161.

⁴⁴ Kadıköy Konsili (451) kararlarını yani İsa'nın iki tabiatlı olduğuna inanan Bizans imparatoru taraftarları anlamına gelen Melkitler ya da Melkâiler İskenderiye, Kudüs ve Antakya bölgelerinde yaşayan Ortodoks Hıristiyanlardır. Sinanoğlu, *a.g.m.*, s.84-85.

⁴⁵ Âmir, *a.g.e.*, c.I, s.162.

tilerden Yuhanna b. Musa'yı müsteşar ve vezir yaparken kardeşi İbrahim'e de Mısır haracını toplama görevini vermiştir⁴⁶.

Bu durum da göstermektedir ki, Tolunoğulları dönemi devlet ile Hıristiyan Kıptiler arasında siyasî yönden önemli ayırışmalar olmadan yaşanan bir devir olarak tarihte yerini almıştır.

2. Dini Durum

Mısır'da o dönemden günümüze kadar ulaşan cami, kilise, sinagog gibi pek çok dinî yapılar bulunmaktadır. O günün şartlarında hem ibadet yeri hem de önemli sosyal faaliyetlerin merkezi olan bu kıymetli yapılar dönemin önemli yaşam merkezleridir. Bu dönemde farklı inanç gruplarının bir arada yaşadığını da gösteren bu mabetler halkın dinî yaşamları hakkında bizlere oldukça geniş bilgiler sunmaktadır.

Tolunoğulları Bağdat'a karşı kurdukları devletlerinde Mısırlıların özellikle nüfusun önemli bir kısmını teşkil eden Hıristiyan Kıptilerin⁴⁷ her türlü çıkarlarını hesaba katmakta idiler. Bu çerçevede halkın huzurunu kaçıracak olumsuz tutum ve davranışlardan kaçınmışlardır⁴⁸. Tolunoğlu Ahmed ve halefleri Kıptî patrikler ile iyi ilişkiler geliştirmişler onların sorunlarıyla yakinen ilgilenmişlerdir⁴⁹.

Tolunoğlu Ahmed'ten önce Mısır'da haraç âmili olan İbn Müdebbir zamanında Kıptiler dinî törenlerini gizlice, gözlerden uzak yaparken Tolunoğlu Ahmed Kıptilere dinî ve içtimai hürriyetleri noktasında onları serbest bırakır. Dinî bayramlarını

⁴⁶ Kindî, Ebu Ömer Muhammed b. Yusuf (ö.961), *Kitâbu'l-Vulat ve Kitâbu'l-Kudât* (İhk. Rhuven Guest), Beyrut 1908, s.259; Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir (ö.922), *Târibu'l-Ümem ve'l-Mülûk* (İhk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), I-XI, Beyrut 1387/1967, c.VIII, s. 234; İbn Tağriberdi, *a.g.e.*, c.III, s.134.

⁴⁷ Mısır'da bu dönemde yaşayan gayrimüslimlerin çoğunluğu Hıristiyan kıptilerdir. Makdisi, *a.g.e.*, s.202.

⁴⁸ G. Wiet, "Kıptiler", *İA*, İstanbul 1967, c.VI, s.722.

⁴⁹ Bianquis, *a.g.e.*, s.100.

diledikleri şekilde kutlamalarına izin verir. Ayrıca bayramlarda adetleri olan İncilleri taşıma, haçı gösterme, ateş tutuşturma gibi geleneklerinde de kısıtlama yapmamıştır. Tolunoğulları döneminde Kıptilerin bayram törenleriyle ilgili Kıpti tarihçi Saviros; "Tolunoğulları emirleri sırasında Kıptiler bayramlarını açıkça, serbestçe kutladılar"⁵⁰ diyerek toplumun dinî yönden kendilerine sağlanan serbestliğini ifade etmektedir.

Mısırlı Dr. Fatıma Mustafa Âmir, konumuzla ilgili dönemimizi de havi araştırmasında Mısır'da bu dönemde yaşamış gayrimüslimlerin dinî durumuyla ilgili olarak şunları söylemektedir:

"İbn Tolun dönemiyle birlikte ehli zimme (Hıristiyanlar-Yahudiler)'nin hayatında yeni bir dönem başlamıştır. Ehli zimme huzurlu ve istikrarlı bir hayat sürerek durumları düzelmiş, tam bir özgürlük içinde dinî vecibelerini serbestçe ifa etmişlerdir. Tolunoğulları emirleri ehli zimmeye özellikle de Kıptilere iyilik ve ihسانlarda bulunmuşlardır. Tolunoğlu Ahmed ehli zimmenin haklarını korumakta Halife Hz. Ömer ve valisi Amr b. el-As gibi davranarak hukukî haklarına riayet etmiştir."⁵¹

Fatıma Âmir'in bu görüşlerine katılmamak elde değildir. Zira Tolunoğulları öncesinde 869 yılında Mısır'da yaşayan Hıristiyan din adamları aşırı baskı ve vergilerden dolayı yaşadıkları sıkıntıları Halife Mutez'e (866-869) şikâyet etmişlerdir⁵².

⁵⁰ Saviros, *a.g.e.*, c.I, s.46-47.

⁵¹ Âmir, *a.g.e.*, c. I, s.155-157.

⁵² Harac âmili İbn Müdebbir uygulamalarında çok aşırıya gitmiş, Kıpti patriğini sıkıştırarak din adamlarının ve manastırlarda yaşayan keşişlerin sayısının tam olarak saptanması ve bunların vergilerinin bir defada topluca ödenmesini istemiştir. Paniğe kapılan Patrik, Kıptilerin ileri gelenlerinden iki kâtibi Saviros ile İbrahim'i bu uygulamaya son verilmesini rica eden bir dilekçeyle Bağdat'a halife Mutez'in sarayına gönderir. Halife yapılan uygulamaları durdurarak Kıptileri hoşnut eder. Kiliselerinin ve mallarının iade edilir. Atiya, *a.g.e.*, s.106; Âmir, *a.g.e.*, c. I, s.152.

Yine Tolunoğulları devleti sonrasında bu kez Halife Muktedir'e (908-932) giden bir grup Hıristiyan din adamı kendilerinden alınan cizye vergisinin kaldırılmasını istemişlerdir⁵³. Her iki başvuru da olumlu karşılanarak hakları iade edilmiştir. Bilindiği gibi hukukî olarak Hıristiyan din adamlarından cizye vergisi alınmamasına rağmen nadiren de olsa bazı dönemler alındığı görülmüştür. Tolunoğulları döneminde din adamlarının hukukî haklarına riayet edildiğini toplum olarak baskı altında kalmadıklarını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Mısır'da bu dönemde yaşayan gayrimüslim nüfusun çoğunluğunu Hıristiyan Kıptiler oluşturur⁵⁴. Kıptiler Mısır fatihi Amr b. el-As döneminden itibaren Müslüman oldukça, bölgede hem Müslümanların sayısı hızla çoğalmış, hem de sonradan Müslüman olan Kıptilerle gayrimüslim Kıptiler arasındaki akrabalık bağları sıkı bir şekilde devam etmiştir.

Mısır'da yaşayan Hıristiyan Kıptilerin dinî meseleleri en büyük din adamı olan ve kilisenin başı olan patrikleri tarafından takip edilirdi. Monofizit düşüncenin Mısır'daki temsilcisi olan Kıptî Patriklerle ilgili tek sıkıntılı olay Tolunoğlu Ahmed döneminde patriklik makamında oturan Mikail (880-890) ile ilgilidir. Bizzat Patriğin karıştığı bu olay kilise içinde aforoz edilmiş bir piskoposun düzenlediği bir komplodan kaynaklandığı görülmektedir.⁵⁵ Söz konusu olay Tahâ⁵⁶ piskoposu ile dönemin patriği arasında geçmektedir⁵⁷. Saviros'un bahsettiği ve Mak-

⁵³ Bu dönemde Mısır'da h.312/m.924 yılında keşiş ve piskoposlara cizye vergisi getirilmesi üzerine bir grup keşiş Bağdat'a giderek halife Muktedir'e şikâyette bulunurlar. Bunun üzerine halife din adamlarından daha önce olduğu gibi İslâm hukukuna uygun olarak cizye alınmamasını emreder. *Mez, a.g.e.*, s.60.

⁵⁴ Makdisi, *a.g.e.*, s. 202.

⁵⁵ Âmir, *a.g.e.*, c. I, s.163; Atiya, *a.g.e.*, 107.

⁵⁶ Mısır'ın yedi bölgesinden birisi olan Sa'id'in bir beldesidir. Makdisi, *a.g.e.*, s.193-195; Özkuyumcu, *Mısır ve Kuzey Afrika*, s.5.

⁵⁷ Âmir, *a.g.e.*, c.I, s.163.

rizi'nin çok kısa değindiği⁵⁸ hadise şöyledir: Kaynakların adını vermediği Tahâ piskoposu kendisinden daha kідemsiz birisine ayini yönettiğiği gerekçesiyle Patrik aleyhine bir girişimde bulunmuştur. Zira piskopos aforoz edilmiştir ve bunun intikamını almak istemiştir. Patriği zorda bırakmak için şikâyet eder. Tolunoğlu Ahmed'in din adamlarından cizye almamasından yararlanarak aşırı zengin olduğu anlaşılan patriğin çok zengin birisi olduğunu bol miktarda malı, mülkü olduğunu anlatır.⁵⁹ Ahmed b. Tolun ise o sıralar Şam bölgesinde savaş halinde olması ve paraya/mala ihtiyacı olması sebebiyle bu şikâyeti değerlendiren zengin olan patrikten belirlenen meblağın alınmasını emreder. Patrik bu emre icabet etmiş karşılığında da Tolunoğlu Ahmed'in ve Halife'nin rızasını almak istemiş esasen makamını korumak tek amacıdır.⁶⁰ Burada dikkatimizi çeken husus Tolunoğlu Ahmed'in Patriğin mallarını müsadere etmeyip bir ihtiyaçtan dolayı alınmasını emretmesidir.

Patrik ile Tolunoğlu Ahmed arasındaki münâsebetler iyi niyet anlayışında sürdürülürken Patrik'ten ikinci defa para istenildiğinde altın ve gümüşünün kalmadığını ileri sürerek vermek istemez. İlişkiler çığırından çıkar. Tolunoğlu Ahmed öfkelenerek; "Müslüman olmayana değer verirken bunu anlamaz", diyerek hapse atılmasını emreder⁶¹. Gelişmeler üzerine Tolunoğlu Ahmed'in Kıpti kâtipleri telaşa kapılıp vezirden yardım isterler.

⁵⁸ Makrizi, *a.g.e.*, c.II, s.494.

⁵⁹ Bir kilise ayini sırasında hiyerarşik düzene aykırı olarak kendisinden kідemsiz birinin ayini yönetmesine içerleyen piskopos bu duruma karşı çıkınca patrik ve diğer piskoposlar tarafından aforoz edilir. Bu olayı fırsat bilen piskopos, patriğin bol miktarda parası olduğunu ileri sürerek. İbn Tolun'a şikâyet eder. İbn Mukaffa, *a.g.e.*, c.II, s.71-72; Āmir, *a.g.e.*, c.I, s.365.

⁶⁰ Āmir, *a.g.e.*, c.I, s.266, 365. Tolunoğlu Ahmed ile patrik arasında şöyle bir konuşma olduğu nakledilir: "Bilirsin ki, biz senin malına muhtaç değiliz. Senin vereceğın mal halifeye gidecek. O bu toprakların sahibidir. Nasârâ'nın lideri olarak emniyettesin, altına gümüşe muhtaç değilsin. Birçok malın, mülkün, kıymetli eşyaların var. Ben seni severim. Halifeye vermek üzere yanındakilerden ver ki, benim ve onun yanında değerin olsun." İbn Mukaffa, *a.g.e.*, c.II, s.71.

⁶¹ Āmir, *a.g.e.*, c.I, s.164.

Vezir memleket işleri hakkında mutataş olarak bilgi verdiği bir zamanda, patrikten zimmî vergisi alınarak serbest bırakılmasını teklif eder. Tolunoğlu Ahmed itiraz etse de 20 000 dinar alınması karşılığında patriğin serbest kalıp makamına geri dönmesini ve böylece saygınlığının iade edilmesini kabul eder.

Patriğin makamına iadesi hususunda başka bir rivayet daha vardır. Bu rivayete göre divanlarda görevli gayrimüslim Kıptî kâtipler Yuhanna ve oğlu Maqar Tolunoğlu Ahmed'in annesini aracı kılarak kefil olmuşlar ayrıca iki taksitte ödenmesi şartıyla toplamda 20 000 dinarlık zimmî vergisi karşılığında patriğin serbest kalmasını sağlamışlardır. Kerhen 20 000 dinar vermeyi kabul eden Patrik ⁶² Makrizî'nin naklettiğine göre kendisine kefil olan kâtiplerin ve vezir Ahmed b. el-Mardinî'nin yardımını ve bazı Müslümanların da desteğiyle birinci taksit borcunu öder. Daha sonra da Ahmed b. Tolun'un anlayış ve onayıyla ikinci taksit borcunu dört ay sonraya tecil ettirir. Patrik m.882 yılında borcunu ödeyebilmek için kilisenin bazı emlakını satışa çıkarmış hatta St. Michael kilisesini Yahudilere satarak gerekli meblağı karşılamaya çalışmıştır.⁶³

Kilise içi çatışmanın bir sonucu olan bu hadise Patriğin hapse atılması ile sonuçlanmıştır. Kaynaklara yansıyan dönemin tek sıkıntılı olayıdır. Makrizî'nin 25 yıl patriklik yaptığını haber verdiği Patrik Mikail (=Enba Hayek)'in⁶⁴ kilise içinde çözemediği bir sorun uzun süre başını ağrıtmıştır. Gelişmelerin devamında Patriğin imdadına Humareveyh yetişmiş, ikinci taksidin günü gelmeden Tolunoğlu Ahmed vefat etmiş, yerine geçen oğlu Humareveyh anlaşmayı yırtarak verginin kalan kısmını affetmiştir⁶⁵. Böylece bu olay da kapanmıştır. Patrik Mikail 25 yıl kaldığı patriklik makamını kendisinden sonra Patrik Şağar devralmıştır. 14 yıl bu görevi sürdüren Şağar, Humareveyh öldü-

⁶² Âmir, *a.g.e.*, c.I, s.164.

⁶³ Atiya, *a.g.e.*, s.107; Âmir, *a.g.e.*, c.I, s.158.

⁶⁴ Makrizî, *a.g.e.*, c.II, s.394.

⁶⁵ Âmir, *a.g.e.*, c.I, s.165.

günde hâlen görevinin başında olup devletin nihayetine kadar bu görevini sürdürmüştür.⁶⁶

Tolunoğulları döneminde görev yapan Melkâî patrikleri ise Sofraniyus'un h.233/m.847'de vefat etmesinden sonra 24 yıl patriklik makamında oturan Mikail'in son zamanları Tolunoğlu Ahmed'in Mısır'a hâkim olduğu dönemin ilk yıllarına rastlar. H.256/m.870'de Mikail'in yerine yine aynı ismi taşıyan Patrik Mikail 34 yıl kadar uzun süre patriklik makamında oturmuş ve 292/904 yılında vefat etmiştir⁶⁷. Sonrasında patriklik makamı yaklaşık 4 yıl boş kalır ki bu yıllar valiler döneminin ilk yıllarıdır.

Tolunoğulları döneminde gayrimüslim Hıristiyanlarla alakalı bir diğer husus daha vardır. Günümüzde Kahire'deki en büyük İslâmî eserler arasında gösterilen Tolunoğlu Cami ile Ravda adasının güney ucundaki Nilometre'nin⁶⁸ mimarı Said b. el-Kâtib adında gayrimüslim bir Kıptidir⁶⁹. Tolunoğlu Ahmed'in 100 000 dinar harcayarak kendi adına inşa ettirdiği Tolunoğlu Ahmed Camii Kıptî bir Hıristiyan tarafından inşa edilmiştir. Bu durum aslında insanların dinine, milliyetine bakılmaksızın yaptığı işteki ustalığının dikkate alınması bakımından son derece önemlidir. Bu çerçevede gayrimüslimler İslâm toplumunun bir parçası olarak İslâm medeniyetine dolaylı olarak katkı sunmuşlardır.

Tolunoğlu Ahmed'in adını taşıyan caminin mimarının bu işe talip olma konusu da ilginçtir. Kendi adına bir cami inşa etmek istediğinde, caminin 300 sütuna ihtiyacı vardır. Sütunla-

⁶⁶ Makrizî, *a.g.e.*, c.II, s.494.

⁶⁷ Levent Öztürk, *İslâm Toplumunda Birarada Yaşama Tecrübesi*, İstanbul 1995, s.58.

⁶⁸ Mikyâsü'n-Nîl olarak isimlendirilen Nilometre; Nil Nehri kenarında suyun seviyesini belirlemek için inşa edilmiş içinde ölçüm düzeneği bulunan bir tesisdir. Ahmed b. Tolun 266/879 yılında bakımı için 1000 dinar tahsis etmiştir. Makrizî, *a.g.e.*, c.II, s.185; Mahmut Kaya, "Mikyâsü'n-Nîl", *DİA*, c.XXX, İstanbul 2005, s.52-53.

⁶⁹ Atiya, *a.g.e.*, s.106.

rın varlıklı kiliselerin sütunlarından alınmasını yakın çevresine önce söylemiş daha sonra da bu düşüncesinden vaz geçmiştir.⁷⁰ İdare anlayışına ve inancına uymayan bu davranışının temelinde sütunların gasp edilerek alınmasıyla haram olan bir davranış söz konusudur ki, kaynaklar bunu “necis” olarak ifade ederler.⁷¹ Caminin sütunlarının helal yoldan temin edilmesini talep eder. Gelişmelerden daha önce Nilometre inşaatı esnasında hile yaptığı gerekçesiyle hapse atılan Said b. el-Kâtip el-Ferğânî haberdar olur. Bir şekilde cami inşaatıyla ilgili kible sütunu hariç gerekli sütunların hepsini dikmeğe, inşa etmeye gücünün yeteceğine dair Tolunoğlu Ahmed’e haber gönderir. Böylece kiliselerin sütunlarını almaya gerek kalmaz. Belki de bu hareketiyle Tolunoğlu Ahmed’in gönlünü almak istemiştir. Neticede kilisenin direkleri alınmış olsaydı Kıptî kiliseleri tahrip edilecekti. Burada dikkat çeken husus kilisenin sütunlarının alınmasından vazgeçilerek Hıristiyan toplum nazarında hoş olmayan yollara başvurulmamış olmasıdır.

Tolunoğlu Ahmed Kıptî mühendisi hapisten çıkararak, caminin şeklini resmedilip güzelce izah etmesi ister. Cami plan ve projesini çok beğenir. Hemen başlanılmasını emreder. 100 000 dinarı da caminin yapımında harcanılması için verir. Kıptî mühendis mesleğindeki maharetini göstererek camiye olağanüstü bir surette ortaya çıkarır. 10 000 dinar parayla da ödüllendirir, ayrıca izzet ve ikramda bulunur.⁷² Tolunoğlu Ahmed Cami’nin inşasıyla ilgili olarak İbn Zülâk şöyle anlatır: “... O, o caminin temellerini Nil Nebri’ne bakan Yeşkur Dağı’nın üzerine atılmasını emretti. O dağ, üzerinde Musa (as) ’ın Rabbine müracaatta bulunduğu mübarek bir dağdı”⁷³. Orada onun duaları kabul olunur-

⁷⁰ Cami için harcanan meblağ muhtelifdir. Kimi 120 bin kimi 60 bin demektedir. Detaylı bilgi için bkz. Nadir Özkuyumcu, *İbni Zülakta İlk Müslüman Türk Devletleri Tolunoğulları ve İhsâdiler*, (Metin-Tercüme-Mukayese-Değerlendirme) İzmir 1996, s.33.

⁷¹ Âmir, a.g.e., c.I, s.160.

⁷² Belevî, a.g.e., s.182-183.

⁷³ Âraf 7/143.

du. Süleyman (as) 'ın karıncaları orada toplanmış ve o da bundan büyük bir haz almıştı⁷⁴. Onlar caminin mihrabını onun üzerine koydular ve o mihraba karınca mihrabı' denildi.⁷⁵ Yahudiler ve Hıristiyanlar'ın Kutsal Kitaplarında adları geçen bu peygamberlerin hatıralarına saygı gösterilmiştir. Burada İslâm'ın bütün peygamberlere ayırım yapmaksızın değer verdiği vurgusunu unutmamak gerekir. Ayrıca bu cami ile ilgili şu hususu aktarmakta fayda vardır ki İslâm dünyasında bilinen en eski güneş saati Tolunoğlu Ahmed'in kendi adına yaptırdığı bu caminin güneş saatidir.⁷⁶ Dolayısıyla zamanın bilim ve teknolojisi hakkında da bilgi vermesi açısından son derece önemlidir.

Tolunoğlu Ahmed Hıristiyan Kıptî mühendislerin⁷⁷ yanı sıra Hıristiyan doktorlara da güvenmiştir. Mısır içinde ve dışında gidip geldiği her yere götürdüğü özel doktoru Kıptî Said b. Nevfel⁷⁸ meşhur tabiplerinden birisidir. Kaynaklarda adı geçen bir başka Kıptî doktoru da İbrahim b. İsa'dır.⁷⁹ Canını Kıptî doktorlara emanet etmesinin yanında Hıristiyan din adamlarıyla bire bir dostluklar kurarak yakın ilişkiler içinde olan Tolunoğlu Ahmed'in Fustat'ın kuzeyindeki Kusayr Manastırında ikamet ettiğinden bahsedilir⁸⁰. Dimaşk'ı ziyareti sırasında Meryem Kilisesi'nin yeniden yapılması için yetmiş bin dinarı vermekle kalmamış yangından zarar gören Hıristiyanlara bol miktarda para dağıtmıştır.⁸¹

Bunların yanında Tolunoğlu Ahmed yüz bine ulaşan ordusundaki çeşitli milletlerden (Sudanlılar-Nübeliler-Rumlar)

⁷⁴ Nemi 27/18-19.

⁷⁵ Özkuyumcu, *İbn Zülak*, s.34.

⁷⁶ Mehmet Bayraktar, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, İstanbul 2000, s. 128.

⁷⁷ Wilfong, a.g.m., s.192.

⁷⁸ Âmir, a.g.e., c.I, s.168.

⁷⁹ Öztürk, a.g.e., s.379.

⁸⁰ Bianquis, a.g.m., s.100.

⁸¹ Koprıman, "Tolunoğulları", s.73.

her grup için ayrı ayrı mahalleler şeklindeki “Katâi” şehrini⁸² inşa ettirirken buradaki Yahudi ve Hıristiyan mezarlarının kaldırılmasını emretmiştir.⁸³ Kaynaklar kaldırılan mezarlıklar için Hıristiyanlara ücret verilip verilmediği hakkında bir bilgi sunmamaktadır. Ancak Ahmed onların rızalarını alarak mezarlıkları yeni yerlerine taşıtmış olmalıdır.⁸⁴ Ayrıca cebir olsaydı çok kısa süren Tolunoğulları dönemi sonrası kaynakların bu konuya değinmesi söz konusu olurdu. Hıristiyanlar açısından olumsuz bir davranış olarak görülen bu olayda karşılıklı bir anlaşma ile gerçekleştirildiğini de söylemek mümkündür.

Bir başka gerçek de Tolunoğlu Ahmed döneminde Müslümanlar da önceki dönemlere nazaran çok sesli bir ortamda yaşamış olduklarına dair uygulamalardır. Özellikle kadılar hüküm verirken tek bir mezhebe bağlı kalmadan, her kadı kendi mensubu olduğu mezhebe (Hanefi, Şafii, Maliki, Hanbeli) göre hüküm vermişler. Bu asrın kadınları doğruluk ve haktan sapmalarını ile şöhret bulmuşlardır.⁸⁵ İşte böyle bir ortamda Müslümanın Müslümana baskı ve zulüm yapmadığı bir ortamda gayrimüslimler de kendi inançlarına göre yaşamlarını özgürce sürdürdükleri görülür. Yine Tolunoğlu Ahmed’in Mısır’da Divân-ı Mezâlîme başkanlık yapan ilk devlet başkanı olduğunu⁸⁶ göz önünde bulundurursak bu cümlelerin haklılığı ortaya çıkar. Halkın Müslüman ya da gayrimüslim fark etmeksizin şikâyetlerini sunduğu bir mahkeme olan divân-ı mezâlîm,⁸⁷ halka açık yargılamaya yapar ve karara bağlar. Tolunoğlu Ahmed’in başlattığı bu uygulama devletin adalet anlayışını ne denli ciddiyetle

⁸² Makrizî, *a.g.e.*, c.I, s. 315; Özkuyumcu, “Tolunoğulları”, s.30.

⁸³ Kindî, *a.g.e.*, s. 242; H. İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, (Trc: İsmail Yiğit, Sadrettin Gümüş), I-IV, İstanbul 1985-86, c. III, s.15.

⁸⁴ Öztürk, *a.g.e.*, s.158.

⁸⁵ İbrahim Hasan, *a.g.e.*, c.IV, s.248.

⁸⁶ Makrizî, *a.g.e.*, c.II, s.207.

⁸⁷ Divan-ı Mezâlîm hakkında bkz. Makrizî, c.II, s.207-208; Vecdi Akyüz, *İslâm Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim Divan-ı Mezâlîm*, İstanbul 1995.

ele aldığını göstermesi açısından önemlidir. Tarihçi Kindî (ö. 961) bu durumu şöyle özetliyor. *“Ahmed bin Tolun, mezalim işlerini önemsememiş, halk da ona o derece güvenmiştir ki, bu dönemde Mısır’da Kadı Bekkâr görevinden azledilmiş gibi çalışamaz hâle gelmiştir.”*⁸⁸

Tolunoğlu Ahmed’in ölümüne sebep olan hastalığından kurtulması için Yahudi-Hıristiyan bütün gayrimüslimlerin yaptığı dua ve niyaz törenleri Kindî, Belevî ve İbn Tağriberdi⁸⁹ tarafından çok kısa anlatılırken İbn Zülak detaylı olarak konuyu şöyle ele alır; *“İbni Tolun’un hastalığının şiddeti artması üzerine Müslümanlar başlarının üzerinde Mushaf’ları ile Yahudiler başlarının üzerinde Tevrat ile Hıristiyanlar başlarının üzerinde İncil ile çocuklar başlarının üzerinde levhalar ile ve insanların hepsi ağlayarak meydanlara döküldüler. Emir Ahmed b. Tolun’un sağlık ve afiyete kavuşması için Allah’a dua ile tazarruda bulunuyorlardı.”*⁹⁰ Ayrıca hastalığı sırasında Müslümanlar, Yahudiler ve Hıristiyanlar Mukaddem dağına çıkarak dua ettikleri kaynaklarda mevcuttur.⁹¹ Ahde vefa olarak değerlendirebileceğimiz bu dua ritüelleri tarihte benzeri pek görülmeyen sıra dışı toplumsal tepkilerdir.

Ahmed’den sonra yerine geçen oğlu Humareveyh zamanında da Hıristiyanlar çok rahat bir şekilde dinî vecibelerini yerine getirmişlerdir. Sanat aşığı olan Humareveyh’in sık sık manastırları ziyaret etmekten hoşlandığı ifade edilir⁹². Daha önce değindiğimiz üzere Hıristiyan vezirine karşı saygısızlık yaptığını düşünerek devlet ricalinden olan bir Müslümanı cezalandırması⁹³ onun gayrimüslimlere bakışının en somut örneğidir. Baş-

⁸⁸ Kindî, *a.g.e.*, s.512.

⁸⁹ Kindî, *a.g.e.*, s.231; İbn Tağriberdi, *a.g.e.*, c. III, s.165; Belevî, *a.g.e.*, s.343.

⁹⁰ Özkuyumcu, *İbni Zülak*, s. 39.

⁹¹ Kindî, *a.g.e.*, s.231; Özkuyumcu, “Tolunoğulları”, s.21.

⁹² G. Wiet, *a.g.m.*, s.722.

⁹³ İbn Tağriberdi, *a.g.e.*, c.III, s.221.

ta vezirlik olmak üzere idarî, asayiş, istihbarat gibi çeşitli devlet işlerini gayrimüslim Kıptilerle⁹⁴ paylaşması babası gibi inanç farkı gözetmeksizin tebaasıyla iyi ilişkiler geliştirdiğini⁹⁵ dolayısıyla da toplum olarak dinlerini özgürce yaşadıklarını gösterir. Humareveyh, Kıptiler başta olmak üzere genel olarak gayrimüslimlere güzel ve adil bir muamelede bulunduğu kaynaklarda yer almıştır. Tarihî kaynaklar Hıristiyanların karşılaştığı dinî bir sıkıntıdan bahsetmemektedirler⁹⁶. Genel olarak Tolunoğulları devletinin tebaasına karşı takındığı tutum ve davranışlarda bir istikrar olduğunu söyleyebiliriz.

3. İktisadî Durum

Tolunoğulları devletinin Mısırlılar'a altın bir çağı yaşatmasının temelinde iktisadî bakımdan yüksek bir seviyenin var olmasıdır⁹⁷. Servet, sadece idarecilerin değil halkın da payını aldığı bir vakıdır. Yaşamın direği olan ziraat Mısırlıları hayatta tutan, yaşama bağlayan iktisadî canlılık için önemini bu dönemde de korumaktadır⁹⁸. İbn Zülâk Tolunoğlu Ahmed'in iktisadî faaliyetlerinden şöyle bahseder;

"Emir Ahmed Mısır'da haraç olan köyleri ve büyük-küçük köprüleri imar etmeye başladı. Haliçler açtı, barajlar yaptı. Böylece Mısır'ın durumu, harabe haline dönmüşken düzene girdi. Mısır'da imar işleri ve adalet hâsıl olunca bolluk ve güven meydana geldi. Öyle ki onun zamanında buğdayın her 10 irdeb'ini bir dinara satın alabilirdim. Artık gerisini buna kıyasla, bu iyileşme üzerine haraç dört misli arttı. Böylece temel mallar dışında tahsil edilen haracın toplamı 304 bin dinardan fazla oldu."⁹⁹

⁹⁴ Âmir, a.g.e., c.I, s.161.

⁹⁵ Âmir, a.g.e., c.I, s.162.

⁹⁶ Âmir, a.g.e., c.I, s.165.

⁹⁷ Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev. Neşet Çağatay), Ankara 2002, s.115.

⁹⁸ Kopraran, "Tolunoğulları", s. 73; Özkuyumcu, "Tolunoğulları", s.32.

⁹⁹ Burada geçen İrdeb kelimesi sıvı bazında bugün Mısır'da 198 litreye denk olduğu söylenmektedir. Özkuyumcu, *İbni Zülâk*, s.51.

Makrîzî ise; "Tolunoğlu Ahmed toprağın imarına öyle önem verdi ki, Mısır haracı 4 300 000 dinara ulaştı. Oğlu Humareveyh zamanında ise bundan az noksan olup 4 000 000 dinardır"¹⁰⁰ cümleleriyle dönemin iktisadî yapısını özetler. İhşîdiler döneminde ise daha da noksanlaşmış ve Kâfur el-İhşîd zamanında 3 275 000 dinar olmuştur.¹⁰¹ Tarihçilerin genel kanaati ilk İslâmî dönemlerde 12 000 000 olan haracın zamanla düşmesinin sebebi gerekli sulama kanallarının düzeltilmesi ve toprağın zararlı bitkilerden temizlenmesi gibi ıslah çalışmalarının yapılmamasıdır¹⁰². Yine bazı tarihçilere göre Kıptîlerin Müslüman olmasıyla cizye vergisinin düştüğünü ileri sürerek ifade etmişlerdir.¹⁰³

Tolunoğlu Ahmed'in tarım alanında yaptığı çalışmalardan en çok istifade edenler şüphesiz Kıptî Hıristiyanlardır. Nüfus olarak bu dönemde bölge ve dönem araştırmacısı Adem Mez'e göre bu dönemde 15 000 000'a yakın Kıptî'nin yaşadığını¹⁰⁴ dikkate alırsak ve bunların da genelde kırsal bölgelerde tarımla uğraştığını hesaba katarak gelirlerinin arttığını refah seviyelerinin de yükseldiğini rahatlıkla söyleyebiliriz.

Tolunoğlu Ahmed'in bağımsızlığının sembolü olarak bastırıldığı paralar aslında devletin iktisadî kalkınmışlığının da bir işaretidir. Bakır paraların yanı sıra tarihte Dînar-ı Tulûnî olarak bilinen ayar sağlam altın paralar aynı zamanda Mısırlıların içinde yaşadığı zenginliğin ve refahın bir göstergesidir. Bu paralar aynı zamanda İslâmî dönem Mısır'ın kendi parasını bastığı ilk paralardır¹⁰⁵.

Tolunoğlu Ahmed döneminde inşa edilen yapıların bazıı

¹⁰⁰ Makrîzî, *a.g.e.*, c. I, s.159.

¹⁰¹ Âmir, *a.g.e.*, c.I, s.337.

¹⁰² İbn Tağrıberdi, *a.g.e.*, c.I, s.46-47.

¹⁰³ Hitti, *a.g.e.*, c.II, s.365.

¹⁰⁴ Adam Mez VIII. yüzyılda 5 milyon cizye mükellefinden hareketle 15 milyon Kıptî'nin yaşadığını ileri sürer. Mez, *a.g.e.*, 51.

¹⁰⁵ Özkuyumcu, "Tolunoğulları", s. 33.

zamanla yıkılmış bazısı da günümüze kadar ulaşmıştır. İmar faaliyetlerinin yoğun olduğu bu dönemdeki yapıların en dikkate değerleri saray ile hâlen kullanılmakta olan Tolunoğlu Ahmed Cami'dir. Bunlardan başka Ravda adasındaki Nilometre binası, göz alıcı binalarla süslü Katâ'i şehri, hastaneler (bimâristanlar), sulama sistemleri, sayısız köprüler ve günümüze kadar ulaşmayan birçok yapı bu dönemde inşa edilerek halkın hizmetine sunulmuştur. Mısır'ın bir sanat merkezi ve ihtişamlı bir saray hayatının yaşandığı bu yapılar dönemin iktisadî gücünü göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca Mısır'da eski zamanlardan beri var olan çeşitli yapılar varlıklarını koruyarak günümüze kadar ulaşmışlardır. İktisadî yapının belkemiği olan doğu-batı ticareti bu dönemde oldukça rahat işleyerek Mısır'ın kalkınmasına katkı sağlamıştır.¹⁰⁶ Tolunoğlu Ahmed'in *Zenci İsyanı*¹⁰⁷ sırasında Abbâsî halifesine yardım etmesi devletin içinde bulunduğu durumu göstermesi açısından önemlidir.¹⁰⁸ Tüm bunlar göstermektedir ki Mısır'ın kendi zenginliği uzun dönemdir ilk defa Mısırlılar için kullanılmıştır.

Mısır'da Hıristiyanlar önceki devirlerden beri devam edile gelmekte olan işlerini, sanatlarını, mesleklerini icra etmişlerdir. Çeşitli mensucat dallarında, kâğıt sanatında, imar ve inşaat işlerinde, cam sanatında, madencilik gibi mahir oldukları alanlarda mesleklerini devam ettirmişlerdir. İster eski dinlerine devam eden gayrimüslim Kıptiler olsun isterse Müslüman olan Kıptiler olsun bu mesleklerle hayatlarını devam ettirmişlerdir.¹⁰⁹

Mısır'da Hıristiyanların en önemli geçim kaynaklarından birisi hiç şüphesiz ziraattır. Bereketli Nil'e bağlı olarak tarıma

¹⁰⁶ Âmir, *a.g.e.*, c. I, s.337.

¹⁰⁷ Zenci İsyanıyla ilgili bkz. Musa Baydar, "Abbasiler Tarihinde (h.255-270/m.869-883) Zenci İsyanı, Sebep ve Sonuçları", Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2007.

¹⁰⁸ Özkuyumcu, "Tolunoğulları", s.31.

¹⁰⁹ Âmir, *a.g.e.*, c.II, s.92.

dayalı buğday, arpa, pamuk, üzüm, hurma ve benzer tahıllar yetiştirilmektedir. İhraç edilen meyveler yanında siyah haşhaş'tan elde edilen afyon, zeytinyağı ve pamuk yağı üretimi yapılmaktadır.¹¹⁰ Dokumacılık işinin neredeyse tamamı Hıristiyanların tekelindedir. İskenderiye, Dabık, Asyut, Behnes, Tinnis ve Dimyat önemli dokumacılık merkezleridir. Keten üretimi Mısır'ın dokumacılıkta önemli bir endüstri merkezi olmasını sağlamıştır.¹¹¹ Yine Asyut'ta şeker üretiminin yanı sıra geometrik şekillerle süslü dokumacılıkla uğraşan Hıristiyan Kıptiler ün yapmıştır.¹¹² Burada şu notu da düşmek gerekir ki Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın Kabe'yi Kıpti beziyle örttüğü kaynaklarda geçer.¹¹³

Mısırlıların meşgul oldukları önemli işlerden birisi de eski çağlardan beri var olan kâğıt üretimidir. Meşhur papirüsler (evraku'l-berdi) Mısır'ın eski çağlardan beri yüzlerce yıl ihraç ettiği önemli bir gelir kaynağı olmasının yanında önemli bir kültür hareketidir. Diyebiliriz ki, papirüsler tarih boyunca Mısır'ın adı ile anılır olmuştur. Bu dönemde de Hıristiyanların önemli iş sahalarından birisi papirüslerdir.¹¹⁴ İhracat yapan Hıristiyanlar teknik ve ticari olarak bu alanda bir hayli ilerlemişlerdir.¹¹⁵

Deniz ile iç içe olan Mısır ülkesi denizin sunduğu imkânlardan tarih boyunca yararlanmıştı. Ayrıca Nil Nehri de kollarıyla Mısır içinde yayılmıştır. Bunlara bağlı olarak balıkçılık ve taşımacılık her dönem olduğu gibi Mısır'ın önemli iktisadî gelir kaynağıdır.¹¹⁶ Ayrıca eczacılık ve tıp konularının yanı sıra örneklerle daha önce değindiğimiz gibi memurluk Hıristiyanların istihdam edildiği önemli işler arasındadır.

¹¹⁰ Özkuyumcu, "Tolunoğulları", s.32.

¹¹¹ Öztürk, *a.g.e.*, s.289.

¹¹² Hitti, *a.g.e.*, c.II, s.530-535; Öztürk, *a.g.e.*, s.289.

¹¹³ Belazuri, Ahmed b. Yahya (ö.879), *Fütühu'l-Bıldân*, (Çev.Mustafa Fayda), Ankara, 1987, s.68; Öztürk, *a.g.e.*, s.289.

¹¹⁴ Özkuyumcu, "Tolunoğulları", s.33.

¹¹⁵ İbn Tağrıberdi, *a.g.e.*, c.I, s.193; Öztürk, *a.g.e.*, s.291.

¹¹⁶ Öztürk, *a.g.e.*, s.292.

Tolunoğlu Ahmed gayrimüslim olan Kıptî, Rum ve Berberilerden gemi yapımında istifade ettiği gibi¹¹⁷ imar ve inşaat işlerinde Hıristiyanlara güvenmiş devlet işlerinde ve özel işlerinde daha önce değindiğimiz üzere onları istihdam etmiştir.

4. İçtimai Durum

Geniş İslâm coğrafyasında Arap olmayanların İslâm'a geçişi fetihlerden itibaren başlayarak özellikle Abbasiler döneminde hızla devam etmiştir. Doğal olarak durum İslâm lehine gayrimüslimler aleyhine tedricen değişmiştir. İlk dönemler idareci konumunda olan Müslümanlar zamanla sayıca üstün duruma geçmişler ve toplum içinde İslâm kültürü yaygınlaşmıştır. Tolunoğulları dönemi aynı zamanda bu sürecin bir devamıdır. Ancak Mısır fetihten itibaren İslâmlaşmış olmasına rağmen, eski din ve adetleri üzere yaşamaya devam eden yerli halkın sayısı Tolunoğulları döneminde azımsanmayacak sayıdadır. Mısır'da VIII. asırda cizye mükellefi olan 5 milyon Kıptî olduğunu belirten Adam Mez, Hıristiyan Kıptîlerin 15 milyon nüfusunun olabileceğini ileri sürmektedir¹¹⁸. Dolayısıyla bu dönemin bir devamı olarak bu durum doğal olarak İslâmiyet ve Araplık lehine giderek çok değişmiş olmakla birlikte o dönemde Kıptîler üzerinde özellikle Hıristiyanlık tesirinin çok kuvvetli olduğunu tahmin etmek güç olmayacaktır. Ancak ister Müslüman, isterse Hıristiyan veya Yahudi olsun Mısır halkı Tolunoğulları döneminde birbirleriyle çok iyi bir uyum içinde olduklarını söylemek mümkündür¹¹⁹. İdari işlerde görevlendirmeleri, dinî inançlarına göre hareketleri noktasında serbest bir ortama sahip Hıristiyanlar toplum olarak en rahat günlerini bu dönemde yaşadıkları kaynaklarda ifade edilir.¹²⁰

¹¹⁷ Özkuyumcu, "Tolunoğulları", s.32.

¹¹⁸ Mez, *a.g.e.*, s.51.

¹¹⁹ Koprman, "Tolunoğulları", s.72.

¹²⁰ İbn Mukaffa, c.II, s.46-47.

İslâm hukukuna göre seyahat, taşınma, İslâm şehirlerinde oturma ve buralarda gayrimenkul edinme konusunda bir Müslüman ile gayrimüslim arasında herhangi bir fark yoktur.¹²¹ Hıristiyanlar genelde İslâm hukukunun gayrimüslimlere bakışı çerçevesinde ele alınmışlardır. Bununla birlikte İslâmiyet'in gayrimüslimlere tanıdığı inanç özgürlüğünün bir gereği olarak aile, şahıs, miras ve borçlar hukuku gibi dinî inançlarıyla yakından ilgili konularda, kendi mahkemelerine götürme hakkına sahip olmuşlardır. Hanefi fakihlerinin tabiriyle "*onları kendi inançlarının gereğiyle baş başa bırakma*" ilkesi benimsenerek aralarındaki hukukî ihtilâfları kendi mahkemelerine götürme hakkına sahip olmuşlardır. Ayrıca İslâm mahkemelerinde de dava açabilmeleri mümkündür. Diğer İslâm topraklarında olduğu gibi Mısır'da da gayrimüslim olan Hıristiyanlar ve Yahudiler kendi adet ve gelenekleri içinde yaşayarak iç işlerinde belirli bir hiyerarşiye göre dinî reisleri tarafından idare olunmuşlardır. Bu reisleri aracılığıyla da devlet görevlilerine karşı sorumlu tutulmuşlardır.

Hıristiyanlarla Yahudilerin Mısır toplumunda inançları hariç gündelik hayatları ortaktır. Her iki toplumun dinî reisleri vatandaşlarının sorunlarını çözerler, yanlış durumlarını düzenlerler, anlaşmalara riayet ederek haklarını savunurlar. Gerekğinde sorumlu olduğu cemaatine ceza verebilirler. Patriklerin verdiği cezalar "toplanmış cemaat önünde utandırmak, kiliseni önünde günahkâr gömleği giyerek keder ve nedamet içinde durmak, kefarete olarak para cezası keşmek, kilise ziyareti ile kutsal ayinlere katılmaktan men edilmek ve dinî cenaze töreninden mahrum kalmak gibi sadece kiliseyi ilgilendiren cezalardır. Örneğin bir Hıristiyan'ı dövmenin cezası iki ay müddetle kiliseye gelmemek ve kutsal ayinlere katılmamak, günahkâr gömleği giyerek her Pazar günü keder ve nedamet içinde durarak mali gücüne göre fakirlere sadaka dağıtmaktır.¹²²

¹²¹ Ebû Yûsuf, *a.g.e.*, s.127.

¹²² Mez, *a.g.e.*, s.56-57.

Hıristiyan Kıptilerin Mısır fatihi Amr b. el-As döneminden itibaren Müslüman olmaları ile yeni Müslüman Kıptilerle gayrimüslim Kıptiler arasındaki akrabalık ilişkileri sıkı bir şekilde devam ettiğini daha önce belirtmiştik. Hıristiyanlarla Müslümanlar toplum olarak inançları hariç gündelik işleri aynıdır. Öyle ki Müslümanların uzun dönem Kıptilerin milli bayramlarına katıldıklarını görüyoruz. Yeni Müslümanların İslâm öncesi bayramlarında sergiledikleri ateşle oyun oynama, suyla tıraş olma, doğal kumaşlarla süslenerek giyinme, değerli elbiseler giyme, hediyeleşme gibi çok eski adetlerini daima arzuladıkları kaynaklara yansımıştır.¹²³

Diğer taraftan askerî bir rejime dayalı devlet kuran Tolunoğlu Ahmed hem çok iyi bir askerî güce sahipti, hem de başta Türkler olmak üzere değişik dinî ve etnik kökende sayısı yüz binleri aşan ve içinde zenci, (Sudanlı, Nübeli ve diğer Güney Afrikalılar) Arap, Kıptî, Rum ve Berberilerden oluşan¹²⁴ ordusunu besleyip donatmak için Mısırlıların desteğini almasının gerektiğini çok iyi biliyordu. Dolayısıyla Tolunoğlu Ahmed toplumsal sınıf ayrımı yapmadan adil bir yönetim göstererek halkını refah ve mutluluk içinde yaşatmıştır.¹²⁵ Bu bağlamda Tolunoğlu Ahmed'in halkın ihtiyaçları için ne gerekiyorsa onu yaptığını görüyoruz. Örneğin Katâi şehri dar gelmeye başlayınca şehrin dışına geniş bir saray inşa eder, önüne de geniş bir meydan yaptırır. Ayrıca devlet görevlileri için sarayın çevresine yerleşim planları yapılarak milliyetleri ve memuriyetlerine göre parçalara ayrılan şehre "Katâi" adı bundan dolayı verilmiştir. Bu şehirde Sudanlılar, Nübeliler, Rumlar ve diğer muhtelif gruplar yerleştirilmiştir. Yine Tolunoğlu Ahmed burada halkının hizmetine sunduğu bir hastane (=bimaristan) inşa etmiştir.¹²⁶

¹²³ Âmir, *a.g.e.*, c.I, s.397.

¹²⁴ Belevî, *a.g.e.*, s.54.

¹²⁵ İbn Tağriberdi, *a.g.e.*, c.III, s.15-16.

¹²⁶ Bianquis, *a.g.e.*, s.100.

Hıristiyan Kıptilerin bayramlarını açıkça alenen, serbestçe kutladıklarını daha önce Hıristiyan tarihçi Saviros'un "Siyer-i Âbâu'l-Bitariketi" isimli eserinden nakletmiştik. Tolunoğulları dönemiyle ilgili bu bilgi dönemin toplumsal özgürlüğünü göstermesi açısından bir gayrimüslim Hıristiyan'ın kaleminden açıkça ifade edilmektedir. Mısırlılar için milli bir bayram olan Nevruz-u Kıptî¹²⁷ ile Mesudî'nin İhşidiler döneminde bizzat tanık olduğu Gıtas Gecesi¹²⁸ kaynaklarda geçen Kıptî bayramlarıdır. Gıtas gecesi Kıptî Hıristiyanların Hz. İsa'yı anmak ve çocuklarını Nil Nehri'nde vaftiz etmek için toplandıkları dinî bir bayramdır. Nevruz-u Kıptî ise milli bir bayram olup Mısırlıların geleneksel olarak kutladıkları, eğlendikleri bir bayramdır.¹²⁹ Genel olarak her dönem kutlanan dinî ve milli bayramların bu dönem kısıtlandığına dair kaynaklarda herhangi bir bilgi mevcut değildir. Dolayısıyla Hıristiyanlar ve Yahudiler dinî törenlerini ve millî bayramlarını özgürce kutladıklarını söyleyebiliriz.

Diğer taraftan Tolunoğlu Ahmed gayrimüslim bilginlere ve tabiplere önem verdiğini önceki konularda değinmiştik. Sarayında değişik dinlere mensup ilim adamları uzman oldukları sahalarda tartışılar Tolunoğlu Ahmed de onları takip ederdi.¹³⁰ İhşidilerin son döneminde yaşayan Mesudî yazmış olduğu eserlerini derlerken başta tarih kitapları olmak üzere Hıristiyan tarihçi ve âlimlerden faydalandığını, karşılaştırmalar yaptığını belirtir.¹³¹ Bu bilgilerden hareketle halkın yanı sıra bilginlerin de iç içe yaşadıkları bir toplumda birbirlerine karşı hasmâne değil güzel duygular beslemiş olmalarını söylesek pek de abartmış olmayız. Bunula ilgili olarak Mesudî Mürûcu'z-Zehab'inde, Tolunoğlu Ahmed'in sarayında özel olarak konuk ettiği Yakubi

¹²⁷ Kindî, *a.g.e.*, s.294.

¹²⁸ Mesudî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (ö.956), *Mürûcu'z-Zehab ve Meâdinü'l-Cevher* (Thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), I-IV, Mısır 1377/1958, c.I, s.343-345.

¹²⁹ Özkuyumcu, *İbn Zülak*, s.51.

¹³⁰ Mesudî, *a.g.e.*, s.347.

¹³¹ Mesudî, *a.g.e.*, s.154-155.

Hıristiyanlarından olan bir Kıptî'den bahsetmektedir. Halktan uzak yaşamı ve kendine özgü yeme içme kültüründen dolayı kanaatimizce keşiş olduğunu varsaydığımız Mısır'ın Saîd¹³² bölgesinde ikamet eden 130 yaşlarındaki bu Kıptî tarihi, dinî, felsefî her alanda bilgi sahibi bir bilgedir. Tolunoğlu Ahmed kendisini özel olarak Kahire'ye çağırılmış ve bir yıl burada kalmıştır. Özel sohbetlerine katılan bu Kıptî'den başka diğer inanç ve kültürlere mensup olup kendi toplumları içinde öne çıkmış kişilerle her konuda konuşmuş hatta onların tartışmalarını dikkatle dinlemiştir. Bir keresinde Yahudi doktoru ile bu zatın yaptıkları dinî tartışma yaşlı bilgeyi haklı çıkarmıştır.¹³³ Çok ilginç bu anekdotlar göstermektedir ki, toplumun farklı kesimleri her konuda fikir ve görüşlerini söylemişler açıkça tartışmışlardır.

Sonuç

İslâm tarihinde Emevilerin yıkılıp Abbasîlerin iktidar olması; sadece bir hanedan değişikliği ile sınırlı kalmamış devletin dâhili ve hârici yönetim politikalarında köklü değişiklikleri de beraberinde getirmiştir. Bilindiği üzere Emeviler yeni yeni İslâm'a girmiş ve özellikle Arap olmayan unsurlara karşı tutum ve davranışlarında sert uygulamalar sergilemişlerdir. Abbasîler ise iktidarı ele geçirdikten sonra Müslüman olan herkese eşit haklar sunmuşlar, kendilerini iktidara taşıyan gayri Arap Müslümanların devletin yüksek makamlarına gelmelerine imkân sağlamışlardır. Nitekim bu bağlamda devlet idareciliği ve askerî yetenekleriyle mahir olan Türklerin devlet içindeki sayı ve nüfuzları gittikçe artmış ve sonuçta ordu komutanlığı, emirlik, âmillik/yönetici, emiru'l-ümeralık/beylerbeyi gibi idarî ve

¹³² Mısır'ın güney bölgesinin adıdır. Yukarı Mısır olarak da isimlendirilen bölgede en güneyden kuzeye Asvân, Kûs, İhmîm, Asyut, Behnesâ (Behisnâ) ve Feyyum gibi yerleşim birimleri Nil Nehri'nin çevresinde kurulmuş önemli yerleşim alanlarıdır. Çevrelerindeki vadilerde köyler ve onların gerisinde dağlar vardır. Hamevî, Ebu Abdullah Şihabüddin Yâkut el-Hamevî (ö.1198), *Mücemül-Büldân* (Dâr-ı Sâdir neşri II. basım), I-VII, Beyrut 1995, c.III, s.408.

¹³³ Mesudî, *a.g.e.*, s.347-355; Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul 2011, s.425-429.

askerî birçok önemli görevleri başarıyla yürütmüşlerdir. İşte Tolunoğulları Devleti'nin kurucusu Ahmed b. Tolun vali nai-bi olarak gönderildiği Mısır'da hâkimiyet sağlayarak bağımsız birer hanedan kurma başarısını göstermiştir. Bu aynı zamanda İslâmî dönem ilk kez Mısır'da bağımsız bir devletin kuruluşudur. Tolunoğulları Devleti kısa ömürlü olmasına rağmen siyasî, askerî, sosyal, iktisadî, mimarî, ilmî ve kültürel alanlarda ortaya koydukları hizmet ve yaptıkları uygulamalarla Mısır'da yaşayan tüm kesimlerin hoşnutluğunu kazanmış ve adından söz ettiren bir devlet olmuştur.

Bu dönemde yaşayan gayrimüslimler Mısır'da huzurlu ve istikrarlı bir hayat sürdüklerine dair kaynakların hemfikir olduğunu görüyoruz. Nitekim idarî yönden bir baskı ve zulme maruz kalmadıklarını müslim ve gayrimüslim kaynaklar bizlere aktarmaktadır. Bu çerçevede gerek Yahudiler gerekse Hıristiyanlar ve diğerleri sadece inançlarından dolayı herhangi bir kötü uygulamaya maruz kalmamışlar, hatta idarî işlerde özellikle Hıristiyan Kıptilerin istihdam edildiği görülmüştür.

İslâmî dönemde Mısır'da kısa süreli olarak zaman zaman din adamlarından ve kiliselerden alınan yüksek vergiler söz konusu olsa da bu dönem böyle bir uygulama olmamış, özgür bir ortamda dinî vecibelerini serbestçe ifa etmişler, bayramlarını da özgürce kutlamışlardır. Tolunoğlu Ahmed ehli zimmenin haklarını korumakta Hz. Ömer ve valisi Amr b. el-As'ı kendine örnek alarak kısas haklarına riayet ettiği zikredilir. Dönemin idarecileri Kıptî din adamlarına değer verdikleri kadar aynı toplumun âlim, mühendis ve tabiplerine de önem vererek onları koruyup kollamışlar hatta kendi özel sohbet meclislerine katılmalarını sağlamışlardır.

Özetle bu dönem Mısır'da servet sadece idarecilerin değil aynı zamanda Müslüman halk ile beraber gayrimüslimlerin de payını aldığı bir dönem olmuştur. Hıristiyan ve Yahudiler dinî, idarî, içtimâî ve iktisadî yönden genel olarak rahat, huzurlu ve istikrarlı bir yaşam sürmüşlerdir.

KAYNAKLAR

- Âmir, Fatıma Mustafa, *Târîhu Eblî'z-Zimme fî Mısrî'l-İslâmiyye (mine'l-Fethî'l-Arabîyyi ilâ Nihâyeti'l-Asrî'l-Fatımiyyin)*, I-II, Kahire 2000.
- Akyüz, Vecdi, *İslâm Hukukunda Yüksek Yargı ve Denetim Divan-ı Mezalim*, İstanbul 1995.
- Aydın, Mehmet, "Hıristiyanlık", *DİA*, c.XVII, İstanbul 1998, s.353-357.
- Atiya, Aziz S., *Doğu Hristiyanlığı Tarihi*, (Çev. Nurettin Hiçyılmaz) İstanbul 2005.
- Baydar, Musa, "Abbasiler Tarihinde (h.255-270/m.869-883) Zenci İsyanı, Sebep ve Sonuçları", Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2007.
- Bayraktar, Mehmet, *İslâm'da Bilim ve Teknoloji Tarihi*, İstanbul 2000.
- Belazuri, Ahmed b. Yahya (ö.879), *Fütûbu'l-Büldân*, (Çev.Mustafa Fayda), Ankara, 1987.
- Belevî, Ebu Muhammed Abdullah bin Muhammed el-Medenî (ö. X.yy), *Sîretü Ahmed bin Tolun*, Dımaşk 1358.
- Bianquis, Thierry, "Autonomous Egypt from İbn Tulun to Kafur, 868-969", *The Cambridge History of Egypt*, Volume I, Cambridge University Press, 2008, s. 86-119.
- Bilmen, Ömer Nahuhi, *Hukukî İslâmiyye ve İstılahatı Fıkhiyye Kamusu*, I-VIII, İstanbul 1967.
- Bröckelmann, Carl, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, (Çev. Neşet Çağatay), Ankara 2002.
- Çelik, Mehmet, *Süryani Kilise Tarihi*, İzmir 1999, s. 249-250.
- _____, "Süryaniler", *DİA*, c. XXXVIII, İstanbul 2010, s.175-178.

- Ebü Yûsuf (ö.798), *Kitabu'l-Haraç*, (Çev. Ali Özek), İstanbul 1973.
- Erdem, Mustafa, "Kıpti Kilisesi Üzerine Bir Araştırma" *AÜSBFD*, c.XXXVI/1, (1997), s.143-178.
- Erkal, Mehmet, "Cizye", *DİA*, c.VIII, İstanbul 1993.
- Elçibey, Ebülfez, *Tolunoğulları (868-905)*, (Haz. Fazil Gezenferoğlu), İstanbul 1997.
- Demirci, Kürşat, "Hıristiyanlık", *DİA*, c.XVII, İstanbul 1998, s.328-340.
- Hamevî, Ebu Abdullah Şihabüddin Yâkut el-Hamevî (ö.1198), *Mu'cemül-Büldân* (Dâr-ı Sâdır neşri II. basım), I-VII, Beyrut 1995.
- Hasan, H. İbrahim, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi*, (Trc: İsmail Yiğit, Sadrettin Gümüş), I-IV, İstanbul 1985-86.
- İbn Mukaffa, Savirus b. Mukaffa, *Siyeru'l-Âbâi'l-Bitâriketi*, (*Taribu Bitariketi'l-Kenîseti'l-Mısriyye*), I-II, Kahire 1943, 1948.
- İbn Tağriberdi, Ebu'l-Mehasin Cemaleddin Yusuf ibn Tağriberdi (ö.1470), *en-Nûzumuz-Zâhire fi Müluki Mısır ve'l-Kahire*, Kahire 1383/1963, I-XXII, c.III, s.221.
- Kaya, Remzi, "Ehl-i Kitap", *DİA*, c.X, İstanbul 1994, s.516-519.
- Kızıltoprak, Süleyman, "Memlûk Sistemi", *Türkler*, Ankara 2002, c.V, s.322-323.
- Kindî, Ebu Ömer Muhammed b. Yusuf (ö.961), *Kitâbu'l-Vulat ve Kitâbu'l-Kudât* (Thk. Rhuven Guest), Beyrut 1908.
- Kopruman, Kazım Yaşar, "Mısır Memlûkleri", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, c. VI, s. 433-540.
- _____, "Tolunoğulları", *DGBİT*, İstanbul 1992, c.VI, s.55-81.
- _____, "Memlûkler" *Türkler*, Ankara 2002, c. V, s. 99-126.
- Makdisi, Şemseddin Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed Ebi Bekr (ö. 992), *Kitâbü Ahseni't-Tekasim fi Marifeti'l-Ekalim*, (Ed.M.J.De Goeje), Leiden 1967 (II.Baskı).

- Makrîzî, Takiyyüddin Ahmed b. Ali (ö.1442), *el-Mevâız ve'l-İtibâr fi Zikri'l-Hıtatı ve'l-Âsâr*, I-II, Bulak 1270.
- Mesudî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (ö.956), *Mürucu'z-Zeheb ve Meâdini'l Cevher* (Thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid), I-IV, Mısır 1377/1958.
- _____, Mesudî, *Murûc ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev. D. Ahsen Batur), İstanbul 2011.
- Mez, Adam, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti*, (Çev. Salih Şaban), İstanbul 2000.
- Ömerî (ö.1349), Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Yahyâ İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikül-Ebsâr fi Memâlikil'Emsâr*, I-XXVII, (Thk. Kamil Selman el-Cebûrî), Beyrut 2010.
- Özdemir, Mehmet Nadir, "Abbasi Halifesi Mu'tasım'ın Ordu-sunda Bulunan Türklerin "Köle" Olup Olmadığı Meselesi", Selçuk Üniversitesi, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı:18, 2005, s. 211-230.
- Özkuyumcu, Nadir, *İbni Zülakta İlk Müslüman Türk Devletleri Tolunoğulları ve İbşidiler*, (Metin-Tercüme-Mukayese-Değerlendirme) İzmir 1996.
- _____, *Mısır ve Kuzey Afrika'nın Müslümanlar Tarafından Fetih*, Ankara 2007, (Kültür Bakanlığı e-kitap) .
- _____, "Tolunoğulları", *Türkler*, Ankara 2002, c. V, s. 15-38.
- P.D.Scott-Moncrieff, "Coptic Churc", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, I-X, (Editör: James Hastings), Scotland 1994, c. IV, s. 113-119.
- Philip K.Hitti, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, (Çev. Salih Tuğ) I-IV İstanbul 1980.
- Sami es-Sakkâr, "Remle", *DİA*, c.XXXIV, s.560-561.
- Sinanoğlu, Mustafa, "Melkâiyye", *DİA*, c.XXIX, İstanbul 1995, s.84-85.

Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir (ö.922), *Târihu'l-Ümem ve'l-Mülük* (Thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), I-XI, Beyrut 1387/1967.

Wiet, G., "Kıptiler", *İA*, İstanbul 1967, c.VI, s.722.

Wilfong, Terry G., "The non-Muslim communities: Christian communities", *The Cambridge History of Egypt*, Vol. I, (2008), s.175-176.

W.R.Inge, "Alexandrian Theology", *Encyclopedia of Religion and Ethics*, (Editör: James Hastings), I-X, Scotland 1994, c. I, s. 308-319.

Yeniçeri, Celal, "Cehbez" *DİA*, c.VII, İstanbul 1993, s. 222-223.

Yıldız, H. Dursun, "Türklerin Müslüman Olmaları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul 1992, c.VI, s.17-27.

_____, *İslamiyet ve Türkler*, Kamer Yayınları, İstanbul 2000.